

BARDÓCI-BIRÓ TEOFIL

biro.teofil@gmail.com
tanár (Káldor Miklós Kollégium)

Az etnosz történelme

History of the Ethnos

Tóth Máté (2021): Fordulat – egy progresszív kezdet mítosza. Boreas, Pátria Nyomda.

DOI 10.14232/belv.2023.3.11
<https://doi.org/10.14232/belv.2023.3.11>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Bardóci-Biró Teofil (2023): Az etnosz **történelme**. Belvedere Meridionale vol. 35. no. 3. pp 166–183.

ISSN 1419-0222 (print)
ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)
www.belvedere-meridionale.hu

AZ ETNOSZ TÖRTÉNELME. TÓTH MÁTÉ FORDULAT CÍMŰ KÖNYVÉNEK NÉPI-TÖRTÉNELMI SZEMLÉLETMÓDJA

Történészként, illetve tágabban a történelem iránt érdeklődőként is izgalmas olvasmány *Tóth Máté* interdiszciplináris történelemfilozófiai könyve, a *Fordulat – egy progresszív kezdet mítosza* (2021, Boreas, Pátria Nyomda). A látásmódja sok tekintetben a Benedek Elek-féle népi szemléletmód felkarolása, sok tekintetben viszont újszerű, ahol a szerző a jog- és államtörténettel, valamint a történelem által konzervált mítoszokkal párhuzamosan, harmadikként egy szűken vett történelemfilozófiai szempontrendszeren is végigvezeti a nézőpontja központi állításait. Már ezért

is mindenképpen érdemes lehet a figyelmünkre a más területek által már figyelmet kapott mű,¹ de mindezek mellett a nemzet természeti fogalmának tisztázására tett kísérlete, Max Weber megfordítása vagy az István előtti Magyarország államisága kapcsán folyó tudományos vitához hozzáadott szempontjai is figyelemre méltóak.

1. ONTOLÓGIAI ÉS ÁLLAMTÖRTÉNETI KIINDULÓPONTOK

A két nagy szerkezeti egységből („könyvből”) álló mű első felében a szerző a korunkat jellemző körtüneteken keresztül egy globális, alábukó embertípust rajzol meg (Homo americanus), melynek egyik tulajdonsága, hogy megváltozik a múlttal, a történelemmel való kapcsolata is. François Hartogra kacsintva¹ mondja, hogy az idővel való viszonyunk is megváltozik, egyfajta prezentizmussá válik, amely már nem akar semmit tanulni-meríteni a múltból és a jövőre koncepciótlanul, kiábrándultan és minden bizalom nélkül tekint. Itt a Nyugaton minden érték elértéktelenedése utolér mindent, ami a jelenben való egyszerű levésen – vagyis a múltban gyökerezés és a jövőre irányultság egyidejű tagadásán – *túlmutat*. Ezáltal a múlt minden vélt-valós értéke áldozattá válik. Ezzel érünk át a bennünket közelebbreől érdeklő második könyvbe. Az első könyv felismerései azokat a kérdéseket érlelték meg a második könyv kiindulópontjaként, hogy mik a létezésünk időtálló alapjai, vagyis a szerző provokatív szóhasználatával: mik az örökké „progresszív” primordializmusok. Ez pedig különösen azt a kezdetit, őseredetit keresi, ami az emberi történelemben munkáló természeti eredő, ami a természet, a kozmosz rendje az ember számára is, és mint ilyen, a mindenkori keletkezéshez tartozik. Ehhez már a legelején elveti a történelem valamiféle lineáris olvasatát, és alapélménye, hogy *az emberi, történelmi időtapasztalás reverzibilis, jelenségei visszafordíthatók*. Ahogy az antik ember számára sem létezett az egyirányú, előre tartó lineáris történelmi idő mint társadalmi jelenség, egy társadalmon belül az időérzet minden további nélkül lehet ciklikus vagy épp regresszív mint társadalmi tapasztalás, megélt történelem. A másik kiinduló megállapítása, hogy *az emberi történelem a természeti törvények egy sajátos, szubjektív alrendszer csupán*. Nincs az emberi létezésnek egy olyan morális, individuális vagy bármilyen külső kódja, mely a természetével ellentétes lenne: a természete alatt értve a természetben folyamatosan dúló harcot, a közeli-távoli szigorú hierarchiáját vagy a lét axiomatikus elemeit. Ez a fizisz és nomosz antik fogalmain keresztül ahhoz az állításhoz vezet el, hogy az ember természeti természete, beágyazottsága a történelem által nyilvánul meg. Az idő reverzibilitásának és ciklikusságának az egyén, a kultúrák és az ontológia szintjén való elismerése ezt a kezdetit az örök kezdetté transzformálja, Tóth Máté állítása szerint (360. o).

A keresett és a lét axiomatikus elemeiből kiemelendő primordializmus tartalmának a feltérképezése keretében jogásként a saját legbiztosabb vadászterülete, a *jog és államiság története* körében kezdi az érvelést. Az alapállítása, hogy ha az emberi történelem természeti, úgy a legjelentősebb vívmányai, a jog és az állam is alapvetően természeti eredőjű jelenség kell, hogy legyen. Az ide tartozó levezetések és fejezetek izgalmas támpontokat adnak a jogelméleti diskurzusokhoz, de kívül esnek a vizsgálati fókuszomon. Ami azonban már itt fontos, hogy a

¹ Így például jogtudományi szempontból foglalkozott vele a Magyar Jog és a Közjogi Szemle (2021/4), filozófiai szempontból a Magyar Hüperión (2021 ősztél), politikai-világnézeti szempontból az origo.hu, a Pesti Srácok valamint a Demokrata (2022. január 17.) is.

természetből vett példákon és levezetésekben keresztül az állam és jog primordiális alapjait az uralom-etnosz-mítosz hármásában azonosítja. Mindhárom jogtörténeti állítást érdemes megjegyezni, amikor a jogelméleti fejezetet – melyet itt nem tárgyalok – követően elérkezünk a második könyv – és lényegében az egész paradigma – három legfontosabb, ezért leghosszabb fejezetéhez, a három *történelmi* fejezethez (8., 9. 10. fejezetek). Ez a három fejezet a lét axiomatikus elemei közül beazonosított három primordiális rendezőelv, a személyiség-közösség-idealizmus (másképp: uralom-etnosz-mítosz) természeti triászának az igazolása a *történelemben*.

2. URALOM ÉS FIDUCIÁRIUS VISZONYOK A TÖRTÉNELEMBEN

Ami ezek közül az elsőt, a természetes, primordiális uralmat illeti, Tóth szerint a rangsor, a hierarchia és a munkamegosztás a természetből, *a természet arisztokratizmusából* következik. A természetben mindenhol hierarchia van; ahogy a csordavezérek határozzák meg, merre halad tovább a vándorló patás csorda, úgy az ember történelmében sem érjük tetten sehol a rousseau-i *ősdemokráciát* vagy *őskommunizmust* (406. o). A természeti struktúra szerinti hierarchia, amit az állatoknál látunk, a történelmi emberi államba (az államiság eltérő útjaiba) mindennemű egalitárius vagy liberális-individualista átmenet nélkül érkezik meg. Ebben Michael Tomasellora és Niall Fergusonra hivatkozik, akik szerint még az őskor legkorábbi emberszabású csoportjai között is létezett a fizikai erő, valamint az intellektuális kapacitás (=a rátermettség) természetes hierarchiája alapján létrejött munkamegosztás. Ezek kooperatív hierarchiákat jelentenek már a legrégebbi természeti időkben.ⁱⁱ *Még a kényszerűségből együttműködő gyűjtögetőknek is szükségük van vezetésre.*ⁱⁱⁱ Az ezeket alkotó sokszor igen bonyolult kapcsolatok folyamatos *egyenlőtlenséget* mutatnak, az emberi csoportok történelme ugyanis soha nem állt be egyfajta egyenlőségre mint nyugvópontra. Ahol ideig-óráig létre is jött egy ilyen állapot, abból hamar továbblendült a történelem, de még az athéni demokrácia, amit az igen kevés időleges történelmi demokrácia-példa egyikeként, sőt őstípusaként szokás hozni, végig rabszolgatartó társadalom volt, hívja fel a Fordulat a figyelmet. A rangsor (hierarchia) egyik szerves következménye pedig a bizalom, mely az alá-fölérendeltségi viszonyokat fiduciárius kapcsolattá teszi, valamint a hűség, mint a fiduciárius kapcsolatok tulajdonképpeni „ára” (a latin fides szó hűséget jelent).

Történetileg számos kapcsolat fejezi ezt ki. Ennek a vezér és hadserege (coviria), valamint a fejedelem és népe (etnosz) a két magától értetődő példája. A római Impérium, az *állam* mint nagycsalád nagyban, valamint a pater familias, a családfő intézménye kicsiben ugyanerre a rangsorbeli *különbségre* épült. *Az Impérium a parancs és engedelmség kötelességeit nem titkoltan ugyanonnan eredeztette, ahonnan a patricius és a családfő is, mindez pedig a hűség és a becsület etikájához vezetett el. Livius ismert maximája szerint a rómaidól a barbárt a fides hiánya, a szerencse esetlegességeinek a követése különbözteti meg.* Ez a római autoritárius etika világosan szemben áll a keresztény eredetű lelkiismeret-típust meghatározó humanista morállal. A történelemben kortól, helytől függetlenül rendre felbukkan a rangsor ezen becsületen, hűségen, bizalmon alapuló hatalmi relációja. A *római társadalom clientalia rendszere* az első látványosan intézményes forma, melynek alanya patronus (védnök) és a *cliens* (pártfogolt). A *középkori nyugat-európai hűbéri rendszer* szintén egy alá-fölérendeltségi, rangsort jelentő, hűségen alapuló, nem a keresztény mítosz ontológiájából következő hatalmi viszony, ahogy a magyar

sajátosság, a *familiaritás is a XIII. századtól* kezdődő időszakban. A még régebbi proto-indoeurópai etika és rítusok központi eleme a szerző hivatkozásaiban a szóbeli egyezségek *esküvel* (*h,óitos*) való megpecsételése, és a kötelelem, hogy a patrónus (vagy az istenek) a cliensnek (vagy az embereknek) védelmet nyújtson a hűségért és szolgálatért cserébe. A Fordulat által gyakran hivatkozott Rigvéda egyik verse így szól: „*ez a versenylő [amit az isteneknek feláldoznak] hozzon nekünk jó marhát, jó lovakat, fiúgyermekeket és mindent tápláló jólétet.*”^{iv} *Jól láthatóan ez egy hűségen alapuló, alárendelő kötelelem, mely az istent és embert egyaránt köti. Az esküvel megpecsételt hűség és védelmi kötelezettség sajátos (egyenlőtlen) reciprocitása kormányozta aztán az erősek és a gyengék viszonyát az azonos népen, törzsön, nemzetségen belül is. Az eskü és ilyen természetű (fiduciárius) jelentősége azonban nem csak indoeurópai, hanem primordiális. Ezt mutatja, hogy szintén nagyon fontos a magyar hagyományban, annyira, hogy még a keresztény rítusok közé is bekúszott, egészen a keresztény esküvői szertartásba, ahol, ahogy a liturgia fogalmaz, „rég magyar szokás szerint” esküvel erősítik meg a házasulók a szándékukat. Valójában pogány szokás szerint történik mindez, amit maga a keresztény szertartásrend nem kíván meg, cserébe viszont még az esküvő etimológiája (=eskü) is tükrözi.*

A természetszerűen megképződő rangsor, a hierarchikus és fiduciárius viszonyok gyűjtőpontjában a kivételesek, a rendkívüliek, ahogy Tóth Máté hívja, „a nagy akaratok” állnak történetileg. Caesar, Hunyadi és Napóleon rendkívül érzékletesen megírt, szinte romantikusan szenvedélyes példáján keresztül mutatja be (8.3 fejezet) *a történelem nagy mozgatóinak a prototípusát*, a nagy személyiségeket, a személyiség elvébe kapcsolva össze. A primordiálisan nagy akaratok Tóth szerint mindig szervesen, természetesen emelkednek ki, és heideggeri (filozófiai) értelemben mindig nagy kockára tettek, ők a biológia Bauer-elvének tankönyvi példái – *a történelemkönyvben*. A nagy személyiségekben rejlő akaratlagosság arcot nyert céltételezés, és mint ilyen, valamilyen irányt ad az eseményeknek. A hatás viszont már osztársadalmi, hiszen magához hajlítja a történelmet.

Összefoglalva: a szerző szerint a rangsornak az egyenlőtlenségből mint természeti adottból (tényből) eredő, természettől való őseredeti ösztöne, a nagy akaratok szükségszerű, természeti kiemelkedésének dinamizmusa, akciója, végül a kockára tettség mint a primordiális egyenlőtlenségből fakadó mozgásnak, változásnak, dinamizmusnak a lélektani motorja a személyiség elve a történelemben – ez pedig fiduciárius viszonyokat, bizalmat, hűséget feltételez és generál. Ez a primordiális uralom.

3. A KÖZÖSSÉG – ETNOSZ ÉS COVIRIA A TÖRTÉNELEMBEN

A Fordulat szerint ahogy a nagy akaratok jelentőségének, a személyiség elvének, a rangsornak és a kockára tettségnek, vagyis az uralomnak a megértése nélkül, úgy a közösséghez tartozás képze (tudata), és ennek a primordiális origója, a vérség jelentőségének a megértése nélkül sem értjük meg a történelmet (439. o.). Míg ugyanis a rangsor, a nagy akaratok és a kockára tettség a primordiális uralomra irányul, addig a közösséghez tartozás, a mi/ők, az altruizmus a primordiális csoportra, az etnoszra, és harcos férfiközösségeire. Ehhez persze Tóth szerint a szélsőséges individualizmus korában nem lehet eleget hangsúlyozni, hogy az ember közösségi lény, így kevésbé meglepően a történelemben is a közösségeket és ezek képzetét kell megtalálnunk.

Az ember nem volt magányos vadász a legrégebbi időkben sem; a kőkori lelőhelyek csapdákat és csapdába csalt állatsordákat mutatnak, melyek összehangolt emberi magatartás bizonyítékai.^v

Másrészt, a szerző szerint a közösséghez tartozás igénye, képzeletlenségénél visszafelé a vérségig indul, ha pedig eltávolodik attól, úgy a helyére lépő újabb vérségi képletekhez gravitál és onnan folytatódik tovább. Tóth szerint ma hajlamosak szemétként hunyini azon történelmi tény felett, hogy történetileg a rabszolgatartók és a leigázottak (rabszolgák) rendszerint *más néphez* tartoznak. A fáraók Egyiptom felső osztályaiból, akiknek a piramisok épültek, nem azonosak etnikailag sem azokkal, akikkel építtették. India felsőbb kasztjai sem azonos etnikumúak a kaszton kívüliekkel. Még a középkori rendek homályosuló alapstruktúrája is a leszármazás volt! Bulgária eredetileg türk származású nemességéből és szláv köznépből állt, míg a Kijevi Rusz sem volt más, mint a vikingek által megszervezett, a szláv köznép fölött uralkodó állam. Hasonlóképpen Franciaország, a verduini szerződés Kopasz Károlynak jutó nyugati frank királysága germán-frank elitből, valamint romanizált kelta-gall eredetű köznépből állt. Angliában szintén a germán szász elit uralkodott a kelta-briton köznépen, majd 1066 után ez úgy módosult, hogy az uralkodó elit a szászok hastingsi vereségével a szintén germán (részben viking) eredetű, de francia műveltségű normann nemességre cserélődött! Még Szicíliában is egy maroknyi normann kalandor lett az úr, akiket Hautville II. Roger király meg is próbált egyesíteni. Az egy államba, egy társadalomba zárt különböző vér ráadásul különböző kultúrák, különböző identitások hordozója. Egy ksatrija vagy egy sűdra identitása Indiában, de egy a felmenőit Alba Longáig visszavezető kékszemű Sulla, kékszemű Augustus vagy világos karakterű Caesar (Plutarkhosz írja így le!) identitása szemben az etruszk-szabin plebszével nyilvánvaló módon egészen más, sőt szembenálló Rómában.

A természeti ember már a kezdetekkor közösségi, ez a közösség pedig vérségi. Nem is csupán a többi emberi (sapiens) populációval vívták háborúikat a történelemben lépő népek, de több humanoid (nem sapiens) emberi fajjal már a történelem előtt. A neandervölgyi fajt az egyik elmélet szerint részben vagy egészben a Homo sapiens irtotta ki, vagy azzal, hogy kiszorította mindenhol, elvéve a vadászterületeket és erőforrásokat – vagy a szó szoros értelmében. Mindez igaz a sapiens populációkon belül is. Már az i.e. 8000 körüli Dnyeper-menti temetők (és ez nem is az összes etnosz, mivel sok nép és kultúra hamvasztotta a halottait) három jól elkülönülő antropológiai típust rejtenek. A kereskedés, érintkezések mellett biztosan voltak keveredések is, valamennyi keresztházasság meg elüldözés-befogadás, persze. Biztos folyamatosan is. Ez azonban a kivétel, nem a főszabály, a rész, de nem az egész. Talán az sem lesz meglepő, hogy a három populációból végül egyetlen maradt: a Vasilievka II antropológiai típus terjedt el a térségben i.e. 7000 és 6200 között. Nem elkeveredett a három, nem egy mix „világpolgárság” jött létre, a háromból egy kiszorította a másik kettőt.^{vi} És ez még csak az ugyanúgy vadászó-gyűjtögetők közti viszony, ahogy Tóth hangsúlyozza. Vagyis az *azonos termelési módot folytató* őskori népek közti viszony, ahogy a vérségivel szemben a gazdasági szempontokat (vagy bármi mást, csak ne a biológiai!) előtérbe állítani szerető teóriák képviselőinek szúr oda a szerző. Tóth szerint még a kognitív forradalom sem a természettel ellentétben, hanem pontosan a természet szerint (szelekció), és a természet által kiszabott ár megfizetésével (szülési fájdalom, koraszülöttség) történt, a természetnek alárendelten, utasítva vissza a ma divatos Harari egész koncepcióját a kérdésben (449. o.).

Ahogy a Fordulat vonatkozó állítása fogalmaz: „*a történelem kezdetén a jog és államiság születésénél sem véletlenszerű individuumok, nem társadalmi osztályok, pláne nem valami*

ősdemokratikus (Rousseau társadalmi szerződése) vagy őskommunista egalitarizmus lépett ki a természetből, hanem törzsek és népek (ld. 7.1). *Méghozzá öntudatos törzsek és népek*” (450 o.). Tóth szerint a történelem kezdetekor felbukkanó Jerikó falai és katonai erősségei éles lehatárolásról, a politikai alaképletéről (mi/ők) és ennek mentén hatalmas háborúkról mesélnek. „Értsük meg a falak szimbólumát! Már itt a társadalmi „osztályok” (ha ilyenek voltak egyáltalán) mind a falakon belül helyezkednek el, az összes többi törzsre és népre pedig (függetlenül osztályaiktól, individuumaiktól) egységesen a falak résein kémleltek kifelé. Ez nemcsak szimbólumértékű volt, hanem ugyanolyan élethalál-kérdés is, mint egy sejtfa a testben” (ugyanott). Tanulságosak azok az esetek is, mondja Tóth, melyeket a kortárs régészet és antropológia – nem minden hátsó szándék nélkül – „kulturális integrációként” ünnepel, mint az Odessza melletti, i.e. 33. századból való régészeti lelőhely, „az Usatovo és a felföldi Tripolye városok kulturális integrációja” (*Cultural Integration between Usatovo and Upland Tripolye Towns*).^{vii} Ha azonban jobban megnézzük ezt a bizonyos kulturális integrációt a közös lelőhelyen, úgy az etnikailag Tripolye népességész valóban a felföldi Tripolye kultúrára jellemző módon, eszközökkel, de fegyverek nélkül, egyszerű ruházattal temetkeztek, addig a velük „integrálódó” Usatovo kultúrába tartozó kevés ember a steppére jellemző hatalmas kurgánokba, gazdag sírmellékletekkel és fegyverekkel! Vagyis az Usatovo hódítók vezérek lettek, főnökök, akik dominálták a hierarchikusan maguk alá gyúrt eredeti helyi (Tripolye) lakosságot. Úgy „integrálódtak” a helyiekkel, hogy leigázták őket.

Mezopotámiában alighogy megindul a belátott történelem, a sumer etnikumú városállamok az akkád etnikummal folytatnak élethalál-harcot. Tóth szerint a Kárpát-medence őstörténete sem másról mesél, mint nem egymás mellett élő, hanem *egymást felváltó*, tehát tematizáló (barát-ellenség) eltérő kultúrák, populációk, nagycsaládok-népek, ős-etnoszok létéről, dinamizmusáról.^{viii} Épp ezért a bronzkori, majd vaskori idők óriási erődítményekkel, erődostromokkal, csatákkal köszöntenek a Kárpát-medencére (452. o.). Az óindek és indoirániak (médek, perzsák), Egyiptom, a dórok majd a rómaiak nagyon alapos, mégis lényeglátó példáján keresztül bizonyítja a Fordulat azon állítását, hogy a történelem egyik rendezőelve közösségi, ami viszont eredendően vérségi. A testvérnép médek feletti etnikai puccsukat minden évben megünneplő perzsa etnosznak még a szuperbirodalmi, vagyis az etnosztól lassan eloldódó időszakából is azt hirdeti a sziklafelirat, hogy, *„kinyilvánítja Dáreiosz király: A királyságot, amelyet a mi nemzetségünkől elvettek, azt én visszaszereztem, én azt helyreállítottam.”*^{ix} Dáreiosz tehát még nem magának hódít, hanem a nemzetségének, törzsének, etnoszának. Az óperzsa kára szó, hívja fel a figyelmet Tóth egyszerre jelenti a hadsereget és a népet,^x emlékeztetve a római coviria szó azonos etimológiájára, mely a Fordulatnak visszatérően hivatkozási pontja (457., 379. o.).

Az eredeti római családok gondosan számon tartják származásukat és kinézetükben is elkülönülnek. Tóth hivatkozik Plutarchosra és Liviusra, akiknél a római patriciusok és plebejusok közötti szembenállásban is nagy valószínűséggel többet láthatunk a marxi értelemben vett pusztán „osztályharcnál”. Sőt, már annak óriási szimbólumértéke van, mondja, hogy a hagyomány szerint Róma első négy szakrális királya (Romulus, Numa, Tullus Hostilius, Ancus), akik egyúttal a legfontosabb funkciókat, pszichés karaktereket testesítik meg, *csakis ők etnikai rómaiak*. A mítosz szerint az utánuk következő összes király etruszk, vagyis nem római! A szerző szerint tehát mindenhol etnoszokat látunk tehát felemelkedni, majd alábukni, ahol a történelem etnoszoktól indul, és az utolsó, felbomláskori állapot csupán az attól való eloldódás szuperbirodalma.

„Mielőtt valaki félremagyaráz” mondja a szerző, „ezzel természetesen nem akarom azt mondani, hogy az etnosz (illetve az etnosz feloldódása, bukása) a kizárólagos tényező a történelemben. Számítalan más hatás, körülmény, éhezés, félelem, személyes megfontolások, nagyravágyás, sér-tődöttség, tévedés, szemfényvesztés, erőszak, vélt-valós közösség, látszatcsoport, hiedelem és főleg sok-sok véletlen is szerepet játszott a mindenkori események mindenkori menetében mindig és mindenhol a történelemben. A vérségi komponens vagy inkább helyesebben annak tudata (vélelme) azonban mindezek között mint primordiális adottság állandóan és megkerülhetetlenül van jelen – márpedig éppen ez az az erdő, melyet a modern kor valamiért nem lát a sok fától” (459 o.).

Ugyanezt, az etnoszok jelentőségét viszi végig a kora középkoron a germán és szláv népek történetén, melyek szintén vérségi közösségekként, etnoszokként jelennek meg a történelem horizontján. Majd ezt kutatja a katolikus (egyetemes) kereszténység mítosza által meghatározott érett középkor egészén is, ahol egyenesen arra a megállapításra jut: *a nagy ökumenikus összekeveredésben sem veszíti jelentését a nemzet szó*. A középkori egyetemeken is a származást jelölte a natio, a nemzet kifejezés még az ún. diáknemzetek esetében is, mint arra számítalan forrás utal a párizsi egyetemtől a prágaiig,^{xi} de még az olyan nemzetközi kereszties lovagrend lovagjai is nemzetek szerint különültek el, mint a Szent János lovagrend.^{xii} Dusán István, Nemanja István a szerbeknél, a vlach vajdaságok vérségi születése, vagy nálunk Szapolyai a középkor ökumenikus katolicizmusától olyannyira idegen gyönyörű szavai a hazáról és nemzetről azt mutatják, hogy a természet szerinti, organikus és primordiális tartalmak, így az etnosz „sokszor, sok helyen, akár a kivételes zsenikkel, akár a vér láthatatlan mélységi, tektonikus mozgásai útján, még ha öntudatlanul is, de újra és újra a felszínig jutnak” (473. o.). Mi is hát a helyzet a nemzettel? Mennyi köze van az etnoszhoz – kérdezi. „Ha van kifejezés, amit a leginkább korrumpáltak és elferdítettek a nyugaton, akkor az ez, mégpedig épp a középkor keresztény univerzalizmusára, a homo catholicus korára hivatkozással” (472. o.).

A nemzet alapvető tartalmát illetően mindig vérségi struktúra, szögezi le, ami az ökumenikus középkorban sem szűnik meg, csupán háttérbe szorul. Ahogy a találó magyar szó a 'nemz' igéből ered, úgy az angol (*nation*) a latin natio, születés szóból, mely ófrancia közvetítéssel került az angolba.^{xiii} Sokak, így tanító történelemtanárok szerint, a nemzet és a nacionalizmus modern találmányok, a radikálisabbak szerint a politikai elnyomás és a xenofóbia céljából kitalált „képzelt közösség”, „*imagined community*” (Benedict Anderson). Tóth szerint azonban nincs igazuk. Míg a francia-típusú (modern) államnacionalizmus többnyire valóban képzelt közösség, pláne képzelt közösségre irányul az amerikai vagy a jugoszláv, szovjet és belga „nacionalizmus”, addig és ezzel ellentétesen az etnikai-törzsi nacionalizmus a közös leszármazás tényén alapul, és alapvetően ezt a jellegét a középkorban sem veszítette el. Az angolszász királyok már a viking támadások ellen is a nacionalizmus jegyében mozgósítottak. E kor kiemelkedő angolszász csordavezére, Nagy Alfréd (849-899) nem hódolt be a vikingeknek, pedig biztos lehetett volna egy jó módban megöregedő helytartó-alkirályuk. A sokáig erdőkben, mocsarakban bujkáló karizmatikus király a normannokkal szemben az angolszász etnoszt mint nemzetet képviselte, és hadserege is nemzeti hadsereg volt, általános hadkötelezettséggel. A Bibliát is óangolra fordíttatta, ami Hastings szerint kimondottan nemzeti-nacionalista (mozgósító, identitás-képző, mítosz-teremtő) célokat szolgált, és az angol nemzet, egyúttal az angol nacionalizmus kezdetét, de egyúttal a folyamatosságát is jelenti.^{xiv} Elég csak párszáz kilométert arrébb menni, hogy

ugyanazt lássuk az angolszászokkal *szemben* is. A szintén az ökumenikus keresztény (internacionalista) középkor mélyén dülő skót függetlenségi háborúk (1296-1357) a kelta skót etnosz szabadságharcát jelentették az angolszászokkal szemben, melyeknek célja a nemzeti-etnikai függetlenség volt, a modern nacionalizmushoz hasonlóan.

William Wallace és I. Róbert (Robert de Bruce) a skót etnosz, lényegében a skót nacionalizmus kiemelkedő alakjai, ahogy az arbroathi nyilatkozat (1320) *nemzeti* etnikai függetlenségi nyilatkozatnak tekinthető. Mégis — hangsúlyozza Tóth — az első „nemzeteknek” a XVII. századi angolt és a hollandot szokás tekinteni Homo americanus körökben, mintha a semmiből találták volna fel azokat a polgári forradalmak idején. Liah Greenfeld ilyen értelemben méréselte azt állítani, hogy a nacionalizmus Angliában született meg 1600-ra, és „Anglia az első nemzet a világon”.^{xv} E képtelenségek korrumpálták hát a nemzet, natio, nation, nacionalizmus kifejezéseket. Pontosán emiatt használja a Fordulat a még nem korrumpálódott etnosz szót, amely a nemzet, natio eredeti, valódi tartalmát adja vissza, nem pedig valami azzal ellentétes, bele- vagy félremagyarázott jelentést.

Összefoglalva ezt az egész nagyívű fejezetet: míg tehát a rangsor, a nagy akaratok és a kockára tettség a primordiális uralomra irányul, addig a második nagy primordiális rendezőelv, a közösséghez tartozás, a mi/ők, az altruizmus természet szerint a primordiális csoportra, legfőképp a vérségi (nagy)családra: a gensre, nemzetségre, törzsre, a nemzetre és az etnoszra, mely a történelemben mindig és mindenhol, újra és újra jelentőséghez jut. Semmi és sehol nem tudja kiirtani, pontosan azért, mert elemi ősjelenség.

4. KÉPZET, MÍTOSZ, IDEALIZMUS A TÖRTÉNELEMBEN

Ahogy a közösséghez tartozás, a mi/ők, az altruizmus a primordiális csoportra, az etnoszra irányul, a személyiség, a rangsor, a nagy akaratok és a kockára tettség pedig a primordiális uralomra, addig az idealizmus, a mítosz, vagyis a harmadik primordiális rendezőelv a primordiális önuralomra. Ez Tóth Máté hitvallása szerint a legmagasabb érték, az ember önmaga fölé teremtésének ígérete és egyúttal legnagyobb eredménye, amit eddig elért. Az idealizmus, a primordiális önuralom, a „*kellemetlen dolgokat szívesen tenni meg*” levezetésében alapszinten és önmagában a Bauer-elvvel van összefüggésben, mely a biológiai imperatívusz a természetben, így a történelemben is. A Bauer-elv lényege, hogy az élő szervezetek cselekszenek, harcolnak, munkát végeznek a szabadenergia-tartalmuk terhére az élettelen fizika entropikus hatásaival dacolva, a tehetetlenség egyensúlyi állapotának beállta ellenében. Röviden: ez biológiailag a létezés. Ám az emberi létünkkel és történelmünkben azonban szükségszerűen „meg is haladtuk” ezt az ösztönös biológiai imperatívuszt, már abban az értelemben, hogy akaratlagosan tudjuk igenelni és gyorsítani is azt. Akár a végletekig. Ezért ebből a kényszeres felfele törésből, a korlátok meghaladásából fakad maga az idealizmus emberfeletti szépsége, a legtöbb, ami emberi is. Meghalni egy mítoszért, egy etnoszért, egy zászlóért, a becületért, meghalni egy ideáért; az emberi psziché csúcsa ez, melynek az alapját valahol ebben az evolúciósan tartósan jelentkező lemondásban, a lemondás szükségességében, az erőfeszítés vállalásának ethoszában és a természeti altruizmusban látja a szerző. Már önmagában a mezőgazdaság, ahol a terményt nem felfalják, hanem elraktározzák télire, hogy elvethessék majd tavasszal, vagy a fáradságos,

szervezett, időt, technikát és összpontosítást igénylő fémművesség megjelenése ugyanaz a jelenség. Előfeltétele a ma pillanatnyi boldogságának elhalasztása a holnap jutalmáért, végső soron a „kellemetlen dolgokat szívesen tenni meg” pszichéje. *A nagy ókori erődítések, csatornahálózatok, piramisok, hadseregek, államok ebből a pszichéből emelkednek fel.* Maga a fejezet egy hosszabb elmélkedésből és egy gyakorlati példából, Nagy Sándor példájából tevődik össze.

5. AZ ETNOSZ PRIMORDIÁLIS ÁLLAMA?

A szerző a *Bükkerdők és füves pusztja: a primordiális állam és a területiség* című (7.2) fejezetben a X. századi berendezkedő magyarságot az uralom-etnosz-mítosz hármasa szerint értelmezhető primordiális államként mutatja be jogi-államtörténeti oldalról. Az ezt történelmi oldalról folytató 9.2.1 fejezetben Tóth Máté kijelenti, hogy az „*Ungvárról meginduló honfoglalást megelőző és követő minden fontos szimbólum a még etelközi vérszerződéstől a már kárpát-medencei szeri (Ópusztaszer) törzsi országgyűlésig az etnoszként megjelenő népi közösségi tudatot mutatják a jog nyelvén.*” (491. o.) A vérszerződés a közös etnoszá válás, illetve annak megerősítésének az aktusa (alapszerződés) a Kárpát-medence elfoglalása, mint politikai program érdekében. A szeri gyűlés pedig, még ha nem is valós, csupán szimbólum, mégis az etnosz vérségi képzetének közös artikulációja jogalkotás, vagy a jogalkotás szimbóluma formájában. Szádeczky-Kardoss Irmával egyet értve mondja, hogy a vérszerződés egy, a jelképeket is megtermékenyítő politikai program volt, amely jelképek talán még a kereszténység idejét is túléltek.^{xvi} Az ópusztaszeri országgyűlés, mint szimbólum pedig e sikeres politikai program jogalkotásba fordulása a honfoglalást követően. Tóth Máté szerint legalább ilyen elgondolkodtató a Csodaszarvas-monda és a Gesta Hungarorum, illetve a Tárih-i Üngürüsz által misztikumba fordított tudatos törekvés-ként bemutatott honfoglalás. Maga a honfoglalás mindkettő szerint tudatos törekvés volt a hun Atilla király örökségét jelentő Kárpát-medence visszaszerzésére a vérség jogán. Atilla hunjai ebben a hagyományban rokonok. Vagyis az etnosz képzete kifejezetten a vérség által motivált tudatos törekvés-ként mutatja be a magyar törzsek történelmi mozgását a Kárpát-medence felé. Magát a Csodaszarvas-mondát ráadásul azért se becsljük alá, mert látványosan organikus, a népmesékben is megőrződött, nem csupán középkori keresztény, uralkodói gestákban. Vagyis nem tűnik átvételnek. Anonymus, a Gesta Hungarorum szerzője elhatárolja magát a paraszti meséktől és hősi énekektől, következésképp voltak ilyen paraszti mesék, mondák már akkor is. A Csodaszarvas-monda lényege éppen az, hogy az nem pusztán az uralkodócsalád eredetmondája (ld. az Árpádok turul-mondája), hanem az egész etnoszé. Az etnoszé, mely osztozik a közös leszármazás tudatában.

A honfoglalással pedig, ahogy Tóth mondja, minden az etnoszé. „*Egy nyaláb fű Alpár homokjáról és egy korsó víz a Dunából*” – nagyszerű szimbóluma ez a birtokbavételnek, ám nem egy uralkodócsalád általi birtokbavételnek, hanem egy etnosz által. (491. o.) Ez az etnosz pedig a honfoglalásával rögtön államot rendez be magának, valószínűleg az itt talált avar és székely népelemek integrálásával, a saját korábbi etelközi államiségét ültetve át közéjük. Az etnosz ekkor nem egy meglévő államba integrálódik, nem importál magának valamiféle instant állami berendezkedés-mintát, vagy veti alá magát annak, hanem saját intézményesülése maga a primordiális állam, mondja a könyv szerzője. Ha ezt belátjuk, annak súlyos következménye

van. Őseink etnoszként már Etelközben létrehoztak önmagukból, önmaguk által egy olyan virulens államot, amely aktívan beavatkozott szomszédjai életébe, valamint sikeresen áthelyezte súlypontját a kelet-európai steppéről a Kárpát-medencébe. Mindezt úgy, hogy egy pillanatra sem roppant meg sem a központi hatalom kontinuitása, sem az etnosszal való szoros köteléke. Nem laza törzsszövetség volt ez, hanem egy centrális steppei birodalom (uralom), a csodaszarvas-monda (mítosz) által a néptörzshöz (etnosz) kapcsolva. Alfája és ómegája az etnosz.

Tóth Máté szerint tehát nem vadidegen, laza törzsek alkalmi társulása, hanem igenis egy etnosz képzete, tudata jelenik meg előttünk a honfoglalás kapcsán és azután is, amely pedig egy primordiális államba tömörül. Ennek volt látványos, hús-vér valósága a pozsonyi csata, amely az etnosz nézőpontja nélkül egyébként nem is érthető. *„A törzsekként letelepedett pogány honfoglalók, akiket a történetírás szerint az államiságtól és a közös identitástól meg nem érintett, valamiféle amazonas-menti, széttagoltan élő barbároknek vagy rablőhordáknak tekinteni, nagyon is közös, szervezett és tudatos szereplést mutatnak”*. (493. o.) A szerző a maga közjogias megközelítésében, központilag szervezett hadműveleteknek mutatja be, hogy a magyar törzsek 900-ban végleg elfoglalták az összes termékeny síkságot, az új határt a Fischa folyónál rögzítve. Ugyanez a központi hatalom irányította a források által már 862-től Európában rendszeresen megjelenő, aktív katonai tevékenységet folytató kisebb-nagyobb magyar expedíciós hadseregek hadmozdulatait is. Egyúttal a berendezkedő primordiális, etnikai magyar állam (896–1001) szervezett (központi) diplomáciai tevékenységét látja abban, hogy Kurszán fejedelem a keleti frankoknál járt, akinek legyilkolása a pozsonyi csata közvetlen előzménye volt. A háború elkerülhetetlenné vált, ahol a pozsonyi csata körülményei, a magyarok szervezett fellépése és véráldozata elképzelhetetlen és értelmezhetetlen laza kapcsolatban álló törzsek, netán zsákmányra éhes elvtelen rablőhordák esetén. Ugyanígy értelmezhetetlen dinasztikus szempontok mentén, vallási-világnézeti megfontolásokból is. *„Nem marad más, mint elismerni, a pozsonyi csata vérségi, etnosz jellegű tudatos és szervezett tett, méghozzá az ilyen lehetséges tettek maximuma, a véráldozattal járó, tehát kockára tettséget eredményező alapító háború”*. (494. o.) Pozsonynál a magyarság, mint tudatos etnosz jelenik meg a történelem színpadán, az élén idoneus vezérrel. Pontosan ezért gondolja a szerző a heraldika, vexillológia és inszigniológia területére is áttérve, hogy az Árpádok családi szimbólumai, úgymint a Turul, a kettőskereszt, a hármashalom és az árpád-sávok maguk is az etnosz szimbólumtárából erednek. Ezzel tehát Tóth Máté szerint egészen máshol keresendő az eredetük, mint sok nyugati ország vagy nép későbbi nemzeti címerének, melyek korábbi uralkodócsaládoktól átvett, későbbi evolúció eredményeként váltak csupán nemzeti szimbólummá.

Hogy néz hát ki a pozsonyi honvédelmet, majd az ezeket az offenzív sikereket is lehetővé tevő karddal szerzett (895-900), karddal megtartott (907) etnikai primordiális, természeti magyar állam? Kérdezi a szerző. László Gyulát tartja irányadónak, aki úgy fogalmaz, *„bizonyos fenntartással azt mondhatnám, hogy a honfoglalók magyar állama népi-családi állam volt s mint ilyen, egyúttal tökéletes érdekközösséget képviselt ... szerkezete és rendje azonos volt a magyar nagycsalád rendjével.”*^{xvii} A nagycsalád pedig nemcsak vagyon- vér és munkaközösség, de a képzet, a mítosz területéhez tartozó mágikus egység is. A vérségi-nagycsaládi szemlélet legfontosabb gazdasági következménye, hogy a gazdag és szegény között életmódban, de főleg életformában nem volt akkora különbség. A primordiálisan szerveződött etnosz pedig egységes volt. Ezt mi sem bizonyítja jobban a szerző szerint, minthogy a keresztény idők előtt nemhogy

belharcokról, polgárháborúkról nem tudunk, de még alkalmi konfliktusról sem. Még akkor sem, amikor 906-ban két magyar sereg véletlenszerűen találkozott össze külhoni hadszíntéren.^{xviii} Mindez a közjogász szerző szerint erős központi hatalommal párosult. A szent fejedelem éppoly korlátlanul képviselte az ország érdekeit, mind a földi hatalmakkal, mind az égiekkel szemben, akárcsak a nagycsalád feje. Az etnosz kapcsán fontosnak tartja a szerző kiemelni, hogy a honfoglalás és a kereszténység felvétele közötti etnikai magyar állam száz évének magyarsága szigorúan homogén, nem keveredik. A temetők – és amit ezek tükröznek, a társadalom, a családok – struktúrájában, szigorú rendjében nincs törés. Ahol majd a később megjelenő templom körüli temetőkben elindul az összekeveredés, az már a kereszténység időszaka. Ez a primordiális etnikai állam egy, az apai leszármazáson alapuló nagycsaládi rend.

6. A TÖRÉS; KÜZDELEM AZ ETNOSZ ÉS AZ UNIVERZÁLIS KÉPZET KÖZT

Az 1000-ben kezdődő keresztény államiság több párhuzamos, sőt ellentétes mozgással járt. Ezek legnegatívabbja a kardforgató, honfoglaló szabad magyarok lesüllyedését, elszegényedését jelenti a szerző szerint, egyúttal az eloldódást az etnosztól. A magyar krónika megvallja, hogy bizonyos idegen nemzetségeket Géza hívott be a keresztény térítés nyomatékosságára végett.^{xix} Tóth Máté szerint a bők, a törzsfők és nemzetségi vezetők, az etnosz természetes és rátermett vezérei a nyugatra és keletre egyaránt nyitott magyar államba érkező idegen lovagokkal szemben veszítenek mind nagyobb teret. A legnagyobb idoneus vezéreket Szent István maga vágja le, fosztja ki és négyelteti fel. A közrendű szabadok, a honfoglaló hét szabad törzs fiai a kalandozások gazdag korához képest látványosan elvesztették egzisztenciájukat, s szépen-lassan a jogaikat, identitásukat is. Közülük kerülnek ki a majdani pogánylázadásoknak nevezett primordiális restaurációs kísérleteknek az idegen lovagok által kardélre hányt mártírjai is. E sarkos kijelentésnél sokkal izgalmasabb, hogy a szerző szerint a váltás azért lehetett sikeres, mert a centripetális képzet, az etnosz tudata, a fejedelmi tekintély és hierarchia valószínűleg hagyományosan meghatározó volt a X. századi, és az új évezredbe belépő magyarság körében is ahhoz, hogy „a hűség és parancskövetés jegyében István és más endokrin diszruptorok átvegyék a kontrollt az organikus etnosz erős szervezete és immunrendszere felett”. (499. o.) E téren a szerző Deér Józsefhez kerül közel, aki a főhatalom korlátlanságát tartja pogány örökségnek, s az alattvalók közügyekbe való „alkotmányos” beleszólási jogát már a kereszténységből eredezteti.^{xx} Tóth Máté szerint azért hiányzott nálunk teljesen a hűbériség, mert az egész társadalom, az etnosz primordiálisan államosítva volt. István nem a germán jogot ültette át, hanem a steppei nomád egyeduralkodói módszert rendelte keresztény célok megvalósítására.^{xxi} Ha úgy tetszik, ez Tóth szerint a legsikeresebb pogány-keresztény hatalmi szintézis.

Ettől függetlenül az istváni fordulattal szemben a szerző erősen kritikus. A primordiális, rátermettség- és nagycsalád-alapú szeniorátus elve ekkor szűnik meg a hatalom alapja és rendezőelvé lenni. Ideiglenesen és bizonyos értelemben az internacionalista István fogja megtestesíteni az etnoszsal ellentétet (497. o.), ahogy a pannonthalmi oklevél mint a németek és magyarok közötti küzdelemről ír az István és Koppány közti harcokról.^{xxii} A pannonthalmi apátság kiváltságlevele szerint a király vidáman adományoz és mond le autoritását az idegenek javára, amit a magyaroktól annyira védelmez, ahogy az sem véletlen, hogy Orseolo Pétert jelölje ki utódául.

Egy idegent, aki majd az etnosz és az annak előkelői körében kitörő elégedetlenség-hullám ellen a német császárt hívja be a magyarok megfélemezésére, hűbérül ajánlva fel az országot számára. Az ekkor kezdődő időszak dinamikáját Tóth Máté két képzet közt látja. Ahogy egy másik helyen írja, „*míg a népek megmaradnak népeknek, addig a keresztény középkori birodalmak nem nemzetiek, hanem univerzalisták. Tubero mondja: mennyire tévednek azok, akik nem hiszik, hogy minden keresztény, bármelyik is legyen a hazája, egy birodalomnak a polgára!*”^{xxiii} (477. o.) Ehhez képest az etnosz hol gyengülő, hol erősödő primordiális képzete jelent egy belső dinamikát. Ebben a megközelítésben kevésbé meglepő, hogy a szerző felértékeli a pogánylázadásokat. *Vata, a Körösök vidékének ura vezetésével „széles népi rétegű (urak és nép együtt!) magyar, etnikai pogánylázadás tört ki”,* majd „*ismét az etnosz és az ökumenikus Homo catholicus áll egymással szemben, amikor az egyház és az idegenek hatalmát tovább erősíteni akaró király ellen az 1061-es székesfehérvári országgyűlésen összegyűlő pogány etnosz: nép és előkelők együtt lázadásba kezdenek.*” (501. o.) A szerző szerint minden mozdulatában óriási jelentősége van ennek a méltatlanul mellőzött eseménynek. Hatvan évvel a kereszténység oktrojált rendszerváltása után Magyarország még mindig pogány, ahol etnikai forradalom tört ki 1061-ben, osztályhelyzetre való tekintet nélkül. A közjogász igazolva látja azt is, hogy nem a központi hatalom ellen, nem a királya vagy a hierarchia ellen foglal állást a primordiális etnosz-forradalom, hiszen akkor nem várakozna még az ellenséges krónikák szerint is békésen, a király ígéretében bízva a talán még létszámban is fölényben lévő sereg. Amiért kiállnak, az az etnosz és a primordiális hagyomány.

Az uralom-etnosz-mitosz nézőpontjából vizsgálódó Tóth Máténak innentől sorra lesújtó véleménye van a regnáló királyokról. Még az olyan királynak sem kegyelmez, mint a XIX-XX. századi nemzeti romantika által talán legnagyobbra tartott „nemzeti” ikon, Szent László, aki a Fordulat szerint maga is csak annyira volt magyar nemzeti király, hogy a bizalmatlanul szemlélt magyar tömegeket össze-vissza telepítgető királyi utasítások mellé ő rendelt a törvénykönyvekben szankciókat is. Az is szimbolikus Tóth szerint, hogy a francia bencések apátságába temetkezett, akiket ő hívott be. „*Mária országa ez, nem a Boldogasszonyé.*” (502 o.). A két nagy ütköző képzet dichotómiája szerint értékeli, hogy II. András csak úgy tud az Olt mentén Rajna-Mosel vidéki vagyontalan keresztény lovagoknak és parasztoknak földet biztosítani, hogy kitelepíti az ott lakó székely-magyarokat.^{xxiv} Az erdélyi szász székek szintén úgy keletkeznek, hogy a székelyeket kiebrudalják a saját falvaikból. A király és az idegen urak „*még 1237-ben, a tatárjárás előestéjén is a boszniai és humi bogumil eretnekek elleni hadjáratlall foglalkoznak.*” (503. o.) Bánk bán és köre az az etnosz köréből érkező ellenállás, mely újra és újra a felszínre tör, és amelynek részben az Aranybulla is egy lenyomata. Tóth szerint az Aranybulla mögött álló királyi szerviensek etnoszra irányuló tudatát mi sem jelzi jobban, minthogy a szerviensek az etnoszhoz való származásukat hangsúlyozzák és – szemben az idegen arisztokratákkal, akiket ekkortájt kezdenek bárónak hívni – már egy „ösfoglaló”, a honfoglaló etnoszba tartozó elődről nevezik magukat. Olyanoknak tehát, akik az etnikai és idoneus honfoglaló magyar ősök genzébe, nemzetségébe („*de genere...*”) tartoznak. (504. o.) A szerző sarkos és erősen vitatható megállapítása szerint e kor „*csődje Muhi, egyúttal egy mítoszé is.*” (505. o.) Szimbólumnak látja, ahogy IV. Béla egy szekérvár mögé bújt, ugyanúgy, ahogy annak idején a pozsonyi csata győztes magyarjai elől a nyugati egyesült keresztény seregek. Megállapítása a források szerint ellenállhatatlan erővel érkező tatárral szemben viszonylag helytálló, nagy veszteséget okozó

királyi ellenállás miatt némiképp igazságtalan, de a szerző szempontjából érthető. Az uralkodó képzettel szemben az etnosz primordiális érzete azonban szerinte ekkor is jelen van. „Csacsogó” parasztok, „*vagyis a mindenkori középkori lakosság kilencven százaléka még mindig Hunor és Magor mondáját regéli a változatlanul vérségi-nemzetségi rendet tükröző falvak iffainak. Kézai Simon krónikája élesen és figyelmeztetően különbözteti meg a tiszta magyarnak tekinthető „száznyolc nemzetséget” az idegen, jött-ment jövevények gyökértelen, itt tobzódó leszármazott-jaitól.*” (507. o.) A keresztény világnemzet és a származást gondosan számon tartó primordiális etnosz egyszerre van jelen a XIII. századi Magyarországon, ám roppant eltérő súllyal és mértékben. Mindkettő mi vagyunk, egyszerre.

A tatárjárás példátlan népirtása, majd a módszeres idegen-betelepítések mellett még egy drasztikus következmény azonosítható a szerző szempontrendszerével. Az egykori primordiális törzsi állam természetes tekintélyén alapuló, abból táplálkozó központi hatalom ugyanis eddigre olvad el véglegesen. Az Árpád-ház kihalása után pontosan a primordiális időkből eredő központi hatalom felszívódása miatti hatalmi vákuumba érkeznek a vegyesházi királyok és trónkövetelők. A központi hatalom újbóli megteremtése azonban sajnálatos módon etnikai konfliktus. Akárhogy nézzük is, Rozgonyánál (1312) mégiscsak magyarok állnak a Csákok, Abák zászlói alatt, szemben a johanniták zászlói alatt támadó Anjou király francia zsoldosaival. A magyar országnagyok tanácsát kikerülve az idegen király az általa alapított, idegen tagokból álló Szent György lovagrendet használja országtanácsként, akiknek semmi közük ehhez az etnoszhoz, földhöz és történelméhez. Tóth Máté Nagy Lajossal, de még Zsigmonddal szemben sem mutat több szimpátiát. Az éles szemű jogász azonban a forrásokból kiszűrja, hogy ezek a felszíni és közjogi állapotok aktiválják a primordiális érzéseket, s mintegy reakcióként mozgósítják 1440-ben az országlakókat. Dümmerth Dezsőt támogatva mondja^{xv}, hogy „*a regnicola, a vérségi etnosz szinte megszállja Budát, hogy kikényszerítse (voluntas, akarat) egy rátermett (idoneus) uralkodó választását, szemben az előbbiekkal. E három szó: regnicola, voluntas, idoneus az 1440-es országgyűlés által elfogadott dekrétumnak a kucsszavai, és óriási a jelentőségük a korabeli államjogi gyakorlatban. Legfőképp pedig maradéktalanul visszaadják azt, amit én a felszín alatt a legszomorúbb középkor mélyén is munkáló, időnként a felszínig jutó primordialiszmusról mondok.*” (512. o.)

Kiszámítható módon a Hunyadiak azok, akiket a Fordulat uralom-etnosz-mítosz szempontrendszerében ebben a korban valóban pozitívnak lát. Mátyás ebben a megközelítésben akart, igenelt, tudatos módon magyar király. Ahogy Szekfű Gyula mondja, Mátyás király szervesen nőtt ki a nemzetből. A szerző szerint a Hunyadiak időszaka kapcsán megjelenő nemzeti érzésről és a rendeken, osztályokon átívelő nemzeti preferenciáról a kortárs Thuróczi és Bonfini világos lenyomatot ad, így azok a marxista és liberális ihletettséggű történészek, akik máig állítják, hogy a nemzeti érzés XVIII-XIX. századi találmány, Tóth Máté szerint jobban járnának, ha olvasnák Thuróczi és Bonfini munkáit. (512. o.) Nehéz nem egyetérteni a kritikus szerzővel akkor, amikor Bonfini tolmácsolása szerint Szilágyi Mihály így fogalmazza meg a nemzeti óhajt ekkor: „*az idegen trónkeresőket okvetlenül vissza kell utasítanunk*”.^{xxvi} Mátyás királlyá választásakor Bonfini szerint a falvakban ezt kiáltozták örvendezve, „*éljen Mátyás, a mi reménységünk! ... Ő szabadít meg minket az idegenek kegyetlen uralmától! Ő győz majd, miként atyja, a törökön! Ő védelmez meg minket a csehek rablásaitól és pusztításaitól! Ő űzi ki a lengyeleket és töri meg a németek gögjét!*”^{xxvii} Az országra törő Habsburg Frigyes ellen a magyar nyelv és a magyar név

nevében szólít népfelkelésre Mátyás, miközben Janus Pannonius egy epigramma-sora ekkoriból gondosan összeköti a közösségi tudatot a vélt-valós származással, „*sőt, ha magunk, hunnok vezekelhetnénk a világerért...*”^{xxviii} „*Nem akarok persze olyan hamis látszatot kelteni*”, mondja Tóth Máté, „*mintha Mátyás, a Hunyadiak vagy az őket támogató széles magyar etnikai tudatú néprétegek a keresztény mítosszal állnának szemben. Nem, hiszen ez egy élő mítosz ekkor; de a Hunyadi-párt a mítoszon belül egy sajátos, etnikai, heroikus és primordiális jellegű értelmezést képvisel, szemben egy szintén jól körülírható ellentétes pólussal, ugyanezen mítoszon belül.*” (513. o.) Nem valamiféle délibábos teóriát akar tehát újtára indítani a szerző, bár figyelemre érdemes, hogy Mátyás udvarában pogány nimfás márványkút állt, a huszita és keresztény tanok között támadt hitvitás kérdést pedig udvari bohócokkal javasolta eldönteni az uralkodó. Másrészt azt sem állítja a szerző, hogy a nemzeti öntudat, az etnoszra irányuló identitás valami magyar sajátosság lenne. Amikor ugyanis a cseh király 1471-ben meghal, Kázmér lengyel király követei a cseh és a lengyel nemzet szláv rokonságára is hivatkoznak beszédükben, hívja fel a kor viszonyaira a figyelmet a szerző. (513. o.)

„*Az etnosz képzetének primordiális képlete Mátyás után ismét háttérbe szorul, de sok egyéb hatás között ott munkál [...]. Ezt láthatjuk 1505-ben Rákos mezején a fogadalomban, hogy a nemesek csak nemzeti királyt választanak [...] vagy a nemzeti vagyont tékozló Fortunatus Imre elleni nemzeti felkelésben.*” (513-514. o.) Nemzet-e ekkor az etnosz? Kérdezi Tóth Máté, s a válasza egyértelműen igen. A *natio* szó hazai megjelenésével a forrásokban ugyanis egy ilyen jelentéshez igazodik. A középkori törvényeink a szerző szerint világosan kettéválasztják Magyarországot lakóit és a magyarságot, mint etnoszt. Így például az 1523-as törvények is megkülönböztetik a magyarokat azoktól, akik közjogilag szintén a Szent Koronának vannak alávetve, s akik a hivatalok és méltóságok betöltésénél egyenlő elbírálás alá esnek, de nem a magyar etnoszhoz tartoznak. „*A natio kifejezés, a magyar népnév tehát az etnoszt jelenti alapfogalomként, melyhez más népek fiai csak a nemességgel kerülnek közelebb.*” (514. o.) Ezért a szerző szerint aligha kétséges, hogy Mohácsot, az ország három részre szakadását pontosan így, nem csupán egzisztenciájában, de identitásában, nemzetként is sértve élte meg a korabeli magyar etnosz. „*Nem pedig öntudatlan, individualista jószágként, akinek mindegy, milyen urak uralkodnak felette, netán valamiféle osztályöntudatban*” (515. o.), szúr oda azoknak, akik még a következő két-három évszázadot is nemzeti identitás nélkül akarják láttatni. „*A magyar etnosz nemzet. A magyar nemzethez tartozás világosan etnikai jellegű volt. Az univerzalista középkor persze nálunk is, ahogy mindenhol, rendekbe törte a natiót, az etnoszt. Ezzel nálunk is lehetővé vált egy – utólagos – értelmezési torzítás, félremagyarázás*” (515. o.), pedig a nemzeti és a rendi kritériumot határozottan megkülönböztették. Így például egy 1525-ös jogforrás szerint hivatalt az országban csak a magyar nemzethez tartozó nemes emberek viselhettek,^{xxix} de a Tripartitum is Tóth Máténak ad igazat.^{xxx}

Tóth szerint „*a rendiség csődje Mohács. A Csele-patakban, arccal lefelé ott van*” az uralkodó képzet, ám ennek a csődnek is az etnosz issza meg a levét. (515. o.) Tóth Máténak Habsburg Ferdinánd a „*megtestesült nomosz*” (516. o.), míg Szapolyaiék a vérségi értelemben vett nemzet, az etnosz érdekében, nem pedig valamilyen középkori-rendi értelemben vett nemzet képze által vezetve léptek fel a váradi békével, mondja ezt úgy, hogy Szapolyairól mint emberről a korábbi tettei, cselekedetei alapján „*nehéz jó véleménnyel lenni.*” (516. o.) Mégis, a Szapolyai-párt a vérségi nemzet kulturális képze jégében hatálytalanította az 1514-es jobbágytörvényeket, a

nemesség vagyona egytizedét pedig felajánlja a törökellenes harcra. Ahogy később a felső-magyarországi rendek is írták 1608-ban, „*egy az megmaradás, egy az szabadság, egy az hazánk és mind az nemzetség,*” de az udvari kamara is úgy fogalmazott 1604-ben, hogy „*a magyarok mint testvérek, akik általánosan így is nevezik egymást.*” Esterházy Miklós nádor pedig úgy intette katonáit 1630-ban, hogy óvják magukat a szemrehányásoktól, „*hogy te fölfüldi vagy, te dunántúl való avagy iminnét s amonnét való, mivel mind magyarok vagyunk.*” (517. o.)

7. REMÉNYTELEN KÜZDELEM AZ ETNOSZÉRT

Tóth Máté következetesen képviselt nézőpontja inentől jól végigkövethető. Az etnosz-alapú dichotómia, illetve az uralom-etnosz-mítosz szemléletmódja a következő századokat is ilyenformán láttatja. Ahol „*a valamirevaló nemesek tetten érhetően újra és újra, generáció generációt követve kezdenek etnoszban, nemzetben gondolkozni*” miközben a Habsburgok koncepciók pereket folytatnak ellenük. (522. o.) Azonban a lényegi különbség az, hogy míg a primordiális eredetű magyar állam 907-től megkérdőjelezhetetlenül szuverén, tényleges, legitím, és a természet léptékével erős, valódi létjogosultsággal rendelkező állam tudott maradni félezer éven át, addig a XVI. századra mindez megszűnt létezni. „*A fehérvári bazilika kétség kívül a keresztény mítosz középkori államának szakrális központja. Istvánhoz kapcsolódik, vallási központ is, és évszázadokon át a keresztény királyok koronázásának és temetkezésének a helye. A törökök dzsámivá alakították, majd 1601-ben valószínűleg villámcsapás eredményeképpen végleg elpusztult. Ha bármi tulajdonságot tulajdonítunk a szakrálisnak, nos akkor az elpusztulásának is tulajdonítsunk.*” (520. o.)

Az uralkodó univerzalista képzet újabb csődjének tartja Mezőkereszttest (1596), ahol a maradék ország elfoglalására induló török nem is csatában, hanem mészárlásban pusztítja el a császár zászlaja alatt egyesült Habsburg és erdélyi csapatokat.^{xxx} A török pedig tízezer etnikai magyar rabot hurcol rabszíjon a szultán birodalmának szívébe. Zrínyi Pétert, Frangepán Ferencet és Nádasdy Ferencet az etnosz-alapú gondolkodás ikonjainak tartja a könyv, miközben a Habsburgok Vasvárnál 1664-ben olyan békét kötnek, mintha a török győzött volna. Nehogy megerősödjön „*a bűvő patakként, de kiolthatatlanul jelen lévő képzet, az etnosz.*” (523. o.) A Habsburgok épp ezért Tóth Máténál egy egyetemes mítosz korabeli állapotának törvényszerű termékei, egy egyetemes embertípus, kiknek még a jelmondata is az volt, hogy „*Austriae est imperare orbi universo.*”^{xxxii} A másik oldalon figyelemre méltó felbukkanása a bűvópataknak a formálódó kuruc-nacionalizmus. A török oldalon harcoló Thököly-kurucok tízezerrel állnak át a másik oldalra, amint látják, hogy a haza felszabadítása végre realitás. „*Etnosz az egyéni érdek felett; igazi altruizmus, nagy akarat és tettek: mind az adott kor keretei közt lehetséges primordiális képletek maximumát, csúcsra járatottságát jelentik.*” (525. o.)

Tóth Máté szemléletmódjának meghatározó része az etnikai érzékenység. Újra és újra kitér az etnosz, a *natio* aktuális települési és demográfiai állapotára is, annak a közjogi, illetve az uralkodó képzetek területére tartozó aspektusain túl, források alapján így érvel például a hajdúk etnikailag magyar mivolta mellett. „*Azt szokás még mondani, már tényleg isten tudja milyen rosszindulatból táplálkozva, hogy a hajdúk, akikre Bocskai támaszkodott, rácok voltak. Nos ehhez képest a forrásokban az a 49 hajdúvitéz például, akiket Báthory Gábor 1609-ben*

megnemesített, valamennyi magyar nevet viselt; az 1610-ben megnemesített 123 hajdú pedig 4 Horváth, 1 Kozák és 2 Oláh nevű kivételével mind magyar eredetre utaló név birtokosa!" (524. o.) A török kiűzését követő évtizedekre azonban a „magyar köznemesség, a genom legjobbjai” gyakorlatilag eltűntek. (526. o.) Ugyanígy a magyar etnikai lakosság, a törzsgenom, vagy ahogy Rákóczi mondja, az „egészséges törzs” is. *”A Török Hódoltság felszabadítása nem a magyar etnosz előtt nyitott teret, hanem a régi mítosz internacionalista látomása előtt.”* (526. o.) Hivatkozásai szerint például a Fekete-Körös völgyében, Kisnyégerfalván 1720-ra a falu lakóinak 25%-a már román nevű, ám alig fél évszázad múlva ez az arány már 50%. A délbihari Magyarorszákon 1720-ban a lakosok 90%-a még magyar nevet viselt, 1778-ban már csak 25%.^{xxxiii}

A szerző a török kiűzése után berendezkedő Habsburg abszolutizmust egy egyetemes képzet, mítosz térnyerésének tartja. *„Sorsszerűen és szükségszerűen jönnie kellett egy nagy akaratnak, Rákóczinak, az igazi idoneitás rátermett vezérének, aki ismét mint mágnes a vasport vonzotta maga köré az etnosz legjobbjait, nemzeti szabadságharcához.”* (527. o.) Izgalmas megállapítás, hogy szerinte eközben a magyarság *„ahogy a török korban, úgy a török kiűzése után sem igazán keveredett a nagyszámú idegen betelepülővel, de a betelepülők sem egymással ezalatt a hosszú periódus alatt, egészen a XIX. századig – sok helyen a XX. századig.”* (530. o.) Szabó gyűjtésére támaszkodva mutatja be, hogy ez történt az Arad megyei Pécskán, ahol a magyar és a megszorodó rác lakosság 1765-ben két külön községre szakadt, Magyar- és Rácpécskára. Ugyanígy vált szét Békés megyében Magyargyula és Németgyula is, ahol a két Gyulába csak külön-külön hídon lehetett bejutni. Ugocsában Turterebes sváb telepeseinek településrészét sváb falunak nevezték, melynek határában külön sváb rét volt nekik. Veszprémben Barmagból is Magyarbarmag és Németbarmag lett. Új-Arad és Temesvár németjei elkülönültek a város román és szerb lakosaitól, az utóbbiban még a városi tanácsból is kettő lett, nemzetiség szerint. Szegeden a XVIII. században gyakran voltak nemzetiségi viszályok is az ott élő három etnosz között.^{xxxiv} Tóth Máté szerint az etnosz alapvető települési egysége, a parasztfalu természetesen zárt. Életformája, hagyományai okán önmagába zárkózik, mint ahogy a más etnikai tömbök közé élkelődő település is. Ezzel tehát határozottan állást foglal azzal a vulgártörténeti, leegyszerűsítő állásponttal szemben, mely szerint az etnosz azért is értelmetlen kategória, mert a török kor után hatalmas keveredés vette kezdetét. Az ugocsai Tamásvárjalja ősi magyar parasztfalu az avasi hegyvidék egyik benyúló völgyében réges-rég egyedül maradt a kicserélődő környezetben, ami időközben teljesen románná vált. A választóvonal azonban nem omlott le. Kiskunhalason a helység eltérő kerületei közti keveredést is elleneztek, de a Németország különböző részéről származó telepések sem keveredtek sok helyen egymással, vagyis német a némettel sem (pl. Györköny)!^{xxxv}

A labanc-nosztalgia határozottan elutasító Tóth Máté szerint 1848-’49 ismét hatalmas mér-földkő, talán az utolsó az uralom-etnosz-mítosz hármasság paradigmájában. *„Az etnosz harca ez a régi mítosz, a Habsburg monarchisták, a természetellenes ellen.”* (531. o.) *„Ezren ezernyi dolgot belemagyarítottak már ’48-49-be. Individuális liberalizmust, a jogegyenlőség egalitárius követelését, primitív kommunizmust (Táncsics) – épp csak a lényegét nem találják benne. A lényegét, ami a primordiális altruizmus ébredése, az etnosz képzetének akaratlagossá, a hatalom akarásává válása, és az alkalmas, altruista vezérek kiemelkedése. Nem véletlen, hogy ez a kényszerű harcban, a kockára tetségben történik meg.”* (531. o.) A primordiális az akcióban, a harcban tér vissza, ahol 1848-’49 cselekvő alanya az etnosz. A szerző történelemfilozófiai

vonalevezetését követve azonban ez az etnosz nem a XIX. század találmánya, hanem a XIX. századra újra megképződött vérségi és primordiális entitás. „1848-ban egységesen mozgósít a magyar nemzet, társadalmi helyzetétől tökéletesen függetlenül, és tökéletesen cáfolva mindenféle marxista-osztályharcos olvasatot. A nemeseket megadóztatják, az etnosznak pedig már fél évezrede jobbágyorsorban sínylődő millióit végre felszabadítják. Ezek azért és pontosan azért óriási dolgok, mert az egész célja, alanya és határa az etnosz,” olvasható a Fordulatban. (533. o.)

Nem meglepő módon az uralkodó képzet kudarcaként itéli meg a Fordulat Trianont is. „1920. június 4. és az etnoszra érzéketlen mítosz bukásának végső tanulsága, hogy semmi sem jár alanyi jogon. Az ekkor végleg elvesztett, eltékozolt kárpát-medencei dominanciánk annak idején világos módon még egy erős, egészséges hódítás, a természetes idoneitás eredménye volt, melyet egy identitásában erős nép népként, önmagának hajtott végre. Istvántól azonban nem számít a származás, ami pedig nem számít, az előbb-utóbb el is sorvad. A csoda inkább az, hogy ehhez ezer év, Muhi, Mohács majd Trianon kellett: ez egy mítosz csödjé egy etnoszszal szemben,” hangzik a sommás és sarkos értéktétel. (538. o.) *Az etnosznak Szent Istvánnal kezdődő genetikai tragédiáját így Trianon kiutasítottjai, vagonlakói, majd a II. világháború több százezer hősi halottja, a szovjet elől 1944-45-ben nyugatra menekülő egymillió (nagy része soha nem tér haza!), a vörös hadsereg által megerőszakolt százvezrek, a Szovjetunióba hurcolt nyolcszázezer magyar, majd az 1956-ot követő kivándorlási hullám teszi teljessé.*” (538. o.)

Ez az etnosz-központú nézőpont a Fordulatban az uralom és a mítosz nézőpontjaival együtt, az uralom-etnosz-mítosz hármas primordiális szempontrendszerében jelentkezik. A magyar történelem uralommal és mítosszal kapcsolatos állításait a könyv további vonatkozó (8., illetve 11.) fejezetei vonultatják fel. Mivel azonban ezek inkább jogtörténeti és kultúrtörténeti levezetések, így ezek bemutatását mellőzöm, a vonatkozó fejezetek eredeti és szellemes megállapításai miatt azonban azokat is ajánlom az olvasó szíves figyelmébe. Jól látható módon tehát egy egységes nézőpontot ajánl a Fordulat a meglévők mellé. Ez az egységes szemléletmód és narratíva különösen a magyar etnosz történeti koncepciója tekintetében figyelemre méltó. Az elmúlt három évtized tanulságai szerint éppen a koncepcionális szempontrendszereknek, zsinórmértékeknek és megközelítéseknek vagyunk a híján akkor, amikor a magyar történelemhez nyúlunk. Tóth Máté Fordulat című munkája pedig éppen egy ilyen narratívát kínál nekünk. Persze lehet és kell is vitatkozni vele, főleg a részletek tekintetében. Ám az kétség kívüli, hogy alkalmas arra, hogy felélénkítse a diskurzusokat a magyar történelem vizsgálata, tanítása, társadalmi objektivációi, vagy akár narratívái tekintetében is.

VÉGJEGYZETEK

- ⁱ FRANÇOIS HARTOG (2017): *La nation, la religion, l'avenir*. Sur les traces d'Ernest Renan, Gallimard.
- ⁱⁱ NIALL FERGUSON (2019): *A tér és a torony*. Budapest, Scolar. 97.
- ⁱⁱⁱ MICHAEL TOMASELLO et. al. (2012): Two key steps in the Evolution of Human Cooperation: The Interdependence Hypothesis, *Current Anthropology* vol. 53. no. 6. 673–692.
- ^{iv} Rigvéda I.162
- ^v *Tolnai világtörténelme* I. kötet 212. p
- ^{vi} DAVID W. ANTHONY (2007): *The Horse, The Wheel, and Language*. How Bronze-Age Riders From the Eurasian Steppes Shaped the Modern World. Princeton, NJ: Princeton University Press. 157. p
- ^{vii} ANTHONY ibid 349. p
- ^{viii} MAKKAI LÁSZLÓ – MÓCSY ANDRÁS (szerk.) (1988): *Erdély története* I. kötet. Budapest, Akadémia Kiadó. 241–260.

- ix HARMATTA János (szerk.) (2003): Ókori keleti történeti chrestomathia. Budapest, Osiris.
- x I. M. GYAKONOV – V. V. SZTRUVE (1967): Világtörténet tíz kötetben II. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 21.
- xi <https://archive.vn/Pjq3V> (utolsó letöltés: 2021. I. 1.)
- xii PEDRO TAFUR: *Andanças e viagens* (Pero Tafur utazásai), V. fejezet, elérhető (angol): <https://archive.vn/i7pv3> (utolsó letöltés: 2021. I. 1.)
- xiii HARPER, DOUGLAS: „Nation”, *Online Etymology Dictionary*, 2011
- xiv ADRIAN HASTINGS (1997): *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*. Cambridge University Press.
- xv LIAH GREENFELD (1992): *Nationalism. Five Roads to Modernity*. Harvard University Press.
- xvi Szádeczky-Kardoss Irma (2017): A vérszerződés tradicionális szimbolikája. *Jogtörténeti Szemle* 3. sz. 74–79.
- xvii LÁSZLÓ GYULA (1988): *A honfoglaló magyar nép élete*. Műzsák. 48.
- xviii Révész László: Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában, Budapest, 1999, 188. p
- xix Szentpétery Endre (szerk.) (1937): *Scriptores Rerum Hungaricarum I*. Budapestini. 294–297
- xx DEÉR József (1938): *Pogány magyarság – keresztény magyarság*. Budapest. 123–124.
- xxi VÁCZY Péter (1932): *A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon*. Minerva10. 1932, 100–145, 167–209. p; DEÉR ibid 79–105.; VÁCZY Péter (1938): A királyság központi szervezete Szent István korában. In Serédi J. (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján II*. Budapest. 35–69.; SZABADOS ibid 141. p
- xxii GYÖRFFY, GEORGIUS (1992): *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Volumen I. 1000–1131. Budapestini. 39. (5/II. SZ.)
- xxiii MARCZALI HENRIK (2000): A reformatio kora. In *Nagy Képes Világtörténet: VII. (Az újkor)*. Budapest, Franklin Társulat, Babits (hasonmás kiadás). 55.
- xxiv MAKKAI LÁSZLÓ – MÓCSY ANDRÁS (szerk.) (1988): *Erdély története I*. kötet. Budapest, Akadémia Kiadó. 296.
- xxv DÜMMERTH DEZSŐ (1985): A két Hunyadi. *Panoráma*. 39.
- xxvi Bonfini III. 9, DÜMMERTH ibid 133.
- xxvii Bonfini, hivatkozza DÜMMERTH ibid 136
- xxviii JANUS PANNONIUS: *Az árvíz*. Szabó Lőrinc fordítása
- xxix 1525. évi 2. §: „[...] *Hungaræ nationis homines, nobili de prosapia propagati*”
- xxx WERBŐCZY ISTVÁN: *Tripartitum*. III. 26
- xxxi TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ (2000): *A mezőkeresztési csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, Belvedere.
- xxxii Vagyis, „Ausztria feladata a világot uralni!”
- xxxiii SZABÓ ibid
- xxxiv SZABÓ ibid 176. p
- xxxv SZABÓ ibid 232. p